

DISTRIBUTION OF THE WOLF (*CANIS LUPUS*) IN THE STEPPE ZONE OF UKRAINE AT THE TURN OF THE 20TH AND 21ST CENTURIES AND ITS POPULATION DYNAMICS

Anatoliy Volokh

Dmytro Motorny Tavia State Agrotechnological University (Melitopol, Ukraine)

Key words

range, wolf, number, dynamics, destruction, hunting, management, steppes

doi

<http://doi.org/10.53452/TU2510>

Article info

submitted 01.05.2023
revised 20.06.2023
accepted 30.06.2023

Language

Ukrainian, English summary

Affiliations

Dmytro Motorny Tavia State Agrotechnological University (Melitopol, Ukraine)

Correspondence

Anatoliy Volokh; D. Motorny Tavia State Agrotechnological University; 18 Bohdan Khmelnytskyi Avenue, Melitopol, 72310 Ukraine;
Email: volokh50@ukr.net;
orcid: 0000-0003-1291-921X

Abstract

The article presents data on the extirpation of the wolf in southern Ukraine in the 18th to the 20th century, which was financially supported by landowners and the state. This contributed to keeping the wolf population at a low level and then led to a reduction in its range. In the 1970s, in the steppe and forest-steppe zones, wolves permanently lived only in Moldova; in the north of Odesa Oblast; in the Pavlohrad district of Dnipropetrovsk Oblast; in Kharkiv and Donetsk oblasts, as well as in the north of Poltava Oblast. From here, they spread to neighbouring territories, where they were quickly extirpated. The level of wolf decline was so significant, that in 1970 only 18 wolves were recorded in the steppe zone, and 270 in the whole of Ukraine. This contributed to the dispersal of the roe deer, wild boar, and elk to the south. After the reduction in the size of wolf hunting premiums, hunting pressure on wolves also decreased. Since there is a significant positive correlation between wolf population and hunting pressure ($r = 0.93$), the wolf's range and population began to grow rapidly. While in 1970 it was found in 14 regions, in 1976 it was already recorded in 18, and in 1981 in 21; in 2000, the wolf occurred in all regions of mainland Ukraine, and in 2003 it entered the Crimea. The process of restoring the wolf's range was accompanied by the emergence of wolf-dog hybrids, some of which are still occurring. Despite the harvest of 616.8 ± 102.68 wolves per year in 1970–1981, the wolf population increased by 6.5 times in Ukraine, and by more than 10 times in the steppe zone. A significant increase in its numbers was facilitated by a decrease in hunting pressure due to the adoption of the USSR Law 'On the Protection and Use of Wildlife' in 1980, which prohibited the use of inhumane methods in hunting on wild animals. In 1982–1992, the volume of wolf culling in Ukraine reached 71.1% (45.3–81.5), and in 1993–1999 was equal to 43.1% (34.9–49.3) per year. Naturally, due to the decrease in wolf hunting, there was a sharp increase in the wolf population, which in the steppe zone increased by 1.51 times from 2000 to 2010, and in our country in general by 1.03 times. The process of intensive growth of its population stabilised only at the beginning of the 21st century, when the annual take increased from 34.9% (2000) to 84.0% (2009).

Cite as

Volokh, A. 2023. Distribution of the wolf (*Canis lupus*) in the steppe zone of Ukraine at the turn of the 20th and 21st centuries and its population dynamics. *Therologia Ukrainica*, 25: 109–125. [In Ukrainian, with English summary]

Розселення вовка (*Canis lupus*) у степовій зоні України на зламі XX–XXI століть та динаміка його чисельності

Анатолій Волох

Резюме. У статі наводяться дані щодо знищення вовка на півдні України у XVIII–XX ст., яке фінансово підтримувалось землевласниками та державою. Це сприяло утриманню його чисельності на низькому рівні, а потім призвело до скорочення ареалу. У 1970-х роках у степовій та лісостеповій зонах вовки постійно мешкали лише на території Молдови; на півночі Одеської; у Павлоградському районі Дніпропетровської; на території Харківської та Донецької, а також на півночі Полтавської областей. Звідси вони заходили на довколишні території, де їх швидко знищували. Рівень вилучення вовків був таким значним, що у 1970 р. на території степової зони було обліковано лише 18, а всієї України — 270 особин. Це сприяло проникненню на південь козулі, кабана і лося. Після зменшення розміру премій за видобуток вовка, мисливський тиск на нього також скоротився. Оскільки між чисельністю та обсягом видобутку хижака існує суттєва позитивна кореляція ($r = 0,93$), ареал і чисельність вовка стали стрімко зростати. Якщо у 1970 р. він траплявся на території 14, у 1976 р. — 18, а в 1981 р. — 21, то у 2000 р. вовк мешкав у всіх областях материкової частини України, а у 2003 р. проник у Крим. Процес відновлення ареалу вовка супроводжувався появою вовче-псових гібридів, окремі випадки формування яких трапляються дотепер. Незважаючи на видобуток у 1970–1981 р. 616,8±102,68 особин у рік, поголів'я вовка в Україні зросло в 6,5, а в степовій зоні — більш ніж у 10 разів. Суттєвому збільшенню його чисельності сприяло зниження мисливського тиску, обумовленого прийняттям у 1980 р. Закону СРСР «Про охорону та використання тваринного світу», який забороняв використання негуманних способів здобування диких тварин. У 1982–1992 рр. обсяг вилучення їх в Україні досяг 71,1 % (45,3–81,5), а у 1993–1999 рр. — 43,1 % (34,9–49,3) на рік. Природно, що через зменшення видобутку вовка, відбулося різке збільшення його поголів'я, яке у степовій зоні з 2000 до 2010 року зросло в 1,51, а взагалі в нашій країні — у 1,03 разів. Процес інтенсивного зростання його чисельності вдалося стабілізувати лише на початку XXI ст., коли розмір щорічного вилучення зріс від 34,9 % (2000 р.) до 84,0 % (2009 р.).

Ключові слова: ареал, вовк, чисельність, динаміка, знищення, полювання, управління, степи.

Вступ

Звичайний, або сірий вовк (*Canis lupus* Linnaeus, 1758) є нашим важливим трофічним конкурентом, який здатний суттєво впливати на чисельність диких копитних, а також завдавати відчутної шкоди поголів'ю домашніх тварин. Суттєве зростання чисельності вовка під час Другої Світової війни (1939–1945) та у повоєнні часи сприяло посиленню його хижацтва стосовно домашніх тварин, що стимулювало розробку методів управління його популяціями, серед яких основним було знищення. Для цього тривалий час застосовували отрути, спеціальні пастки та капкани, вилучення цуценят, а також відстріл особин різного віку у будь-яку пору року [Korneev 1950]. Інтенсифікація цього процесу на значній площі видового ареалу призвела до суттєвого скорочення чисельності вовка на території колишнього СРСР і навіть до зникнення його деяких європейських та північно-американських популяцій.

У другій половині XX ст. погляди на вовка як на небезпечного хижака почали змінюватися, і тепер цей вид охороняють на території більшості європейських країн. У 1996 р. Україна приєдналася до Конвенції про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі, прийнятої Радою Європи у 1979 р.¹, з двома застереженнями: «1. В Україні допускається ... вибіркове регулювання чисельності вовка... 2. Дозволяється використання... капканів для добування вовка». З метою запобігання негативного впливу на популяції інших видів та задля зменшення шкоди сільськогосподарським тваринам, у нашій країні допускається регулювання чисельності вовка шляхом відстрілу. В ЄС це питання регулюється Регламентом Ради ЄС «Про заборону використання капканів, а також ввезення до країн Співтовариств-

¹ Bern 19/09/1979. Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats (ETS No. 104).

ва смушків та готових виробів з країн, в яких здійснюється вилов диких тварин за допомогою зазначених та інших пасток, що не відповідають міжнародним вимогам і гуманності лову» (1991)¹. В Україні застосування капканів вперше намагалися заборонити ще 1926 р., що зазначалося у квитку члена Всеукраїнської спілки мисливців та рибалок. В Україні з 2007 р. введено заборону на здобування вовка поза мисливським сезоном, а з 2011 р. заборонено виготовлення, зберігання, ввезення та застосування капканів.

Подібні заходи щодо використання ресурсів вовка було запроваджено і в багатьох інших країнах Європи, що сприяло швидкому відновленню його популяції. Поширюючись зі сходу ареалу, зграї та окремі особини цього виду проникли далеко на захід — до ФРН (1998), Нідерландів (2011), Бельгії й Люксембургу (2011), Данії (2012)². Завдяки цьому у 2014 р. поголів'я вовка у 28 країнах Європи (без урахування Білорусії, України та європейської частини Росії) оцінювали в 12 тисяч особин.

Наприкінці ХХ та на початку ХХІ ст., незважаючи на розвиток сучасної інфраструктури, інтенсифікацію сільського господарства та скорочення біорізноманіття, у Європі та Північній Америці також відбулося зростання чисельності і розширення ареалу бурого ведмедя, євразійської рисі, росомахи та звичайного шакала³. Причому у багатьох місцях представники цих видів стали виживати та ефективно розмножуватися поза охоронними територіями.

Зазначене не лише демонструє дивовижну стійкість зазначених хижих ссавців, які поширилися в угіддях за домінування людини, але й свідчить про недостатність наших знань у питаннях теорії ареалу. Зважаючи на це, темою цієї статті став аналіз особливостей розселення вовка та динаміки його чисельності у степовій зоні України на зламі ХХ та ХХІ ст.

Матеріал та методи

Дослідження динаміки ареалу та чисельності вовка на території степової зони України було розпочато нами у 1980 р., коли у більшості місць, як це зараз видається дивним, його не було. Збирання матеріалу ми розпочали з проведення анкетного опитування працівників мисливських господарств усіх адміністративних районів Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Дніпропетровської, а також південних районів Кіровоградської та Харківської областей. Внаслідок цього вдалося отримати інформацію про наявність, появу або відсутність вовка з території 78 адміністративних районів та багатьох географічних місцевостей у період його інтенсивної експансії.

Важливі дані щодо стану його локальних угруповань були отримані під час полювань та проведення польових робіт з мисливського впорядкування угідь на території АР Крим (2000–2007), Запорізької (1995–1996), Дніпропетровської (1997–1999), Донецької (2008), Луганської (2009–2010), Миколаївської (2006–2012), Одеської (1985–2010), Полтавської (1976–2015) Херсонської (1987–2020) та Хмельницької (2003–2019) областей. Крім того, були проаналізовані літературні джерела, архівні матеріали, відомчі дані та результати власних досліджень, проведених у 1973–2020 роках території степової зони України, а також, частково, у Лісостепу, Поліссі, Карпатах та у Криму.

З метою уточнення видової належності вовка використовувались результати дослідження направляючого та остьового волосся добутих тварин ($n = 43$), а також форми вінцевого шва (*sutura coronalis*), який з'єднує передні краї тім'яних із задніми краями лобових кісток ($n = 188$). На черепі чистокровних особин він має значний зубчастий виступ (рис. 1), який розташований по обидва боки від сагітального шва (*sutura sagittalis*).

¹ Council Regulation (EEC) No 3254/91 of 4 November 1991 prohibiting the use of leghold traps in the Community and the introduction into the Community of pelts and manufactured goods of certain wild animal species originating in countries which catch them by means of leghold traps or trapping methods which do not meet international humane trapping standards. *Official Journal of the European Communities*. 9.11.1991: L 308/1.

² Wolf hunting ban on the Slovak side of the Eastern Carpathians. *Rewilding Europe* (вебсайт) <https://shorturl.at/aP259>

³ List of gray wolf populations by country. *Bikinedia* (вебсайт). <https://shorturl.at/inzCX>

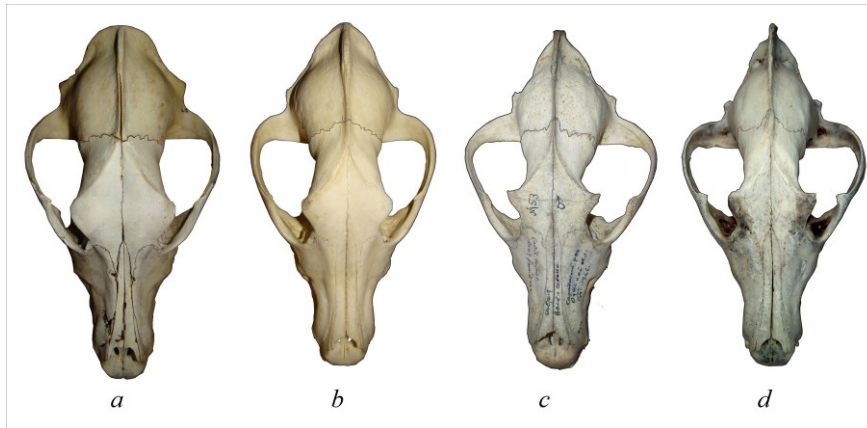

Рис. 1. Зовнішній вигляд вінцевого шва на черепі хижаків:

(a) пес, (b, c) гібриди (вовк x пес), (d) чистокровний вовк.

Fig. 1. The shape of the coronal suture in the skull of predators:

(a) dog; (b, c) hybrids (wolf x dog); (d) pure blood wolf.

У гібридних особин його розміри значно менші, а на черепі пса зазначеного виступу взагалі немає, внаслідок чого хвилястий вінцевий шов має майже горизонтальне спрямування. Значну кількість досліджених черепів ($n = 117$) становила колекція доцента І. Г. Гурського, видатного радянського дослідника вовка, яка зберігається у зоологічному музеї Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Обліки чисельності вовка у різні роки проводилися мисливськими господарствами з використанням комплексу методів, а саме: зимового та літнього маршрутного обліків, картування ділянок мешкання, облік «на вабу» та ін. [Gulyk *et al.* 2019]

Знищення вовка у XVIII–XX ст.

Тривалий час звичайний вовк був чисельним хижаком у Південній Україні. У 1850-ті роки із Запоріжжя до Російської імперії щорічно продавали близько 4 тис. вовчих і лисячих смушків. На вовків полювали дуже старанно тому, що вони знищували багато свійської худоби, а скотарство було головним заняттям запорожців і ногайців. У рідкісних уцілілих документах того часу зазначено, що ці хижаки траплялися в багатьох земельних дачах, розташованих у Херсонській губернії на берегах Дніпра, Інгульця та Висуні. Вони були звичайними на Керченському півострові, на Арабатській стрілці і заходили на о. Тендра [Kirikov 1983].

У наш час, коли більшість людей живе у містах і знає про вовка переважно з книг та телевізійних передач, їхня уява про втрату, яку завдає цей розумний і сильний звір мисливському та сільському господарству, мало відповідає дійсності. Наприклад, у 1870–1873 рр. лише на території Херсонської губернії вовками було загрижено та з'їдено 11,6 тис. голів худоби. Причому за цей період, у зв'язку зі збільшенням чисельності як хижаків, так і свійських тварин, втрати від перших зросли у 14,6 разів [Korneev 1950]. Оскільки наприкінці XIX ст. степова зона України стала одним зі світових центрів вівчарства, ті роки саме вівці були основними об'єктами нападу вовків. З 1861 по 1867 р. лише на території маєтку «Асканія–Нова» поголів'я перших зросло від 340 до 400 тис. голів. Окрім того, були й інші господарства, в угіддях яких випасалось від 10 до 100 тис. цих тварин [Falz-Fein 1997].

Боротьба з вовком у степовій зоні (саме так називалися заходи з управління його популяціями) особливо посилилася наприкінці XIX ст. завдяки розвитку в південних регіонах України пасовищного тваринництва. Найбільш дієвими з них були облави. Навесні 1843 р. в результаті однієї з них було видобуто 1,9 тис., а за дві весняні кампанії 1843 та 1845 рр. — близько 3 тис. особин, серед яких домінували вовчята [Overview... 1850]. У 1844 р. було визнано доцільним полювання на вовка влаштовувати постійно, але особливо у вільні від польових робіт дні: 18–19 та 28–29 квітня (за старим стилем). Під час облави у зазначеному році на території Херсонської губернії було видобуто 478, Катеринославської — 324, Таврійської — 259 та Бессарабської — 343 вовків [Brauner 1935]. Ці заходи сприяли локальному зменшенню чисельності хижаків, але незабаром вона повністю відновлялася.

У 1879–1880 рр. спостерігалася висока чисельність вовків, як на території всієї Південної Росії, так і — Європи. Ці звірі дуже розмножилися і почали траплятися у всіх країнах колишньої Австро-Угорської імперії і навіть у Булонському лісі — на околицях Парижа. Багато авторів констатували утворення великих зграй, які періодично відвідували села, нападали на худобу та псів. Разом із сильними холодами збільшення чисельності вовка породило масу забобонних чуток про майбутні лиха і війну [Different ... 1880]. Тому в різних місцях було вжито спеціальних заходів щодо винищення цього хижака.

Зокрема, у Херсонському повіті створили спеціальний заохочувальний фонд, розмір якого складав 100 рублів на рік. Керівництво винищувальними акціями було покладено на мисливців-землевласників, які при появі вовків мали організовувати та негайно проводити заходи щодо їх знищення. У 1876 р. для преміювання людей, що добували цих звірів, було витрачено 36 рублів [Different ... 1878], що було на той час значною сумою. Відомо, що у 1924–1925 рр. в Україні жертвами вовків стало 13,2 тис. голів худоби або 0,1% до всього поголів'я свійських тварин, серед якого за кількістю домінували вівці, телята та молоді коні [Krasilnikov 1926]. У 1926 р. вовки лише у кількох селах Михайлівського району (Запорізька обл.) задавили 48 овець, чотирьох телят, молоду корову та дві свині [Schmidt 1927]. Значних збитків селянам ці звірі завдавали й інших місцях країни. Лише у 1973 р. в Україні вовками було загрижено 35 коней, 16 голів великої та 194 голови дрібної рогатої худоби, що завдало сільському господарству збитків у сумі 43 тис. рублів. Через 5 років, в 1978 р., за даними ЦСУ УРСР, їхній розмір зріс до 252 тис. рублів, оскільки зазначені хижаки загризли 44 коня, 474 гол. великої та 1063 — дрібної рогатої худоби, 40 свиней та 658 гол. свійської птиці.

У місцях з високою щільністю населення ратичних вовки за впливу погодних катаклізмів здатні знищити багато звірів. Взимку 1949–1950 рр. у пониззі Дніпра на території колишнього заповідника «Буркути» було зареєстровано загибель 15 плямистих оленів від нападу цих хижаків [Salgansky et al. 1963]. За 27 місяців 1974–1978 рр. у північно-східній Міннесоті (США) від полювання та браконьєрства загинуло 50 %, а від вовків — 45 % білохвостих оленів, які були оснащені радіопередавачами [Nelson & Mech 1981]. Найбільший тиск вовки чинять на угруповання козулі. У Білорусії ряснота її трапляння у раціоні цих хижаків становила 11,1 % [Litvinov et al. 1981]. У 1949 р. на території Фрунзенського району Одеської обл. в ур. Шептеред вовки знищили понад 50 % [Korneev 1950], а у 1964–1965 рр. у Павлівському лісництві шість хижаків з'їли їх близько 200 [Gursky & Nasarenko 1966] козуль. Взимку 2006/07 рр. на території Гуляйпільського району Запорізької обл. під час депресії чисельності всіх ратичних мисливці знайшли останки 13 косуль, здобутих та з'єдених вовками (усні відомості мисливствознавця Василя Брезницького). В Українському Приазов'ї шерсть, шматки шкіри та м'яса зазначеної тварини ми виявили у 25 % шлунків вовка. Взагалі вважається, що хижацтво вовка скрізь перешкоджає збільшенню чисельності козулі навіть за незначної щільності її населення [Pereira 1985; Filonov 1989; Danilkin 1999]. До речі, значного успіху у відтворенні поголів'я усіх ратичних у європейських державах і в Україні вдалося досягти за відсутності або за низької чисельності зазначеного хижака [Volokh 2016].

З давніх-давен вовки становили особливу загрозу для життя людини. У 1879–1880 рр. відзначалися напади вовків на людей: зокрема, біля Єлизаветграда (зараз — Кропивницький) ці хижаки загризли 2-х селян. Населення стало боятися виходити в степ без зброї [Different... 1880]. У степовій зоні України ці хижаки у 1923–1925 рр. нападали на людей у Бердянському районі Запорізької області [Barabash 1928] та в інших місцях Південної України [Krasilnikov 1926]. Особливо багато випадків загибелі, переважно дітей, від нападу вовків було зареєстровано в перші повоєнні роки [Korneev 1950]. Причини цього явища добре відомі і пов'язані з формуванням у хижого звіра особливих харчових адаптацій у місцях інтенсивних бойових дій, які мали місце в 1941–1943 рр. З того часу минуло багато часу і люди, переставши стикатися з вовком, забули про те, що самі можуть бути його жертвами. І тільки в 1979 р. на всесоюзній науковій нараді «Екологічні основи охорони та раціонального використання хижих ссавців» (Москва, 1979) прозвучало кілька боязких повідомлень про те, що в деяких місцях СРСР вовки загризли і частково з'їли кількох людей.

Оскільки в ті роки поширення інформації про загибель людей у катастрофах і в місцях виникнення великих аварій забороняли, згадані відомості були шокуючими. Відомо, що в Харківській області на території Вовчанського району у 1974 р. ці хижаки покусали п'ять осіб, у 1985 р. — двох, а на території Боровського району у 1999 р. — ще двох [Tokarsky & Avdeev 2001]. Такі випадки були зафіксовані і в Запорізькій, Херсонській та Миколаївській областях, де чисельність вовків, особливо на Кінбурнському півострові, зараз є значною. Лише за 2000–2005 рр. на їх території задокументовано 17 випадків нападу цих хижаків на людей, на щастя, без летальних результатів [Domnich & Smirnova 2007].

Очевидно, напади вовків на людей ніколи не припинялися, однак у різних місцях, залежно від обставин, їхня ряснота була різною. У приморському степу Херсонської області на початку XXI ст., через різкий занепад тваринництва та зниження чисельності диких ратичних, вовки стали триматися поблизу населених пунктів, де об'єктами їх нападу стали переважно пси, кішки та свійська птиця [Selyunina 2013]. Взагалі, в південних районах України є багато маленьких сіл, де люди стали часто контактувати з вовками. Зважаючи на сучасні інтенсивні бойові дії на сході та півдні України, пов'язані з нападом Росії, поїдання вовками та псами людських трупів набуло значної масштабності. Є багато світлин, що це підтверджують, але, з гуманних міркувань, ми їх не наводимо. Звісно, за таких умов та за низької чисельності основних жертв, ймовірність нападу хижаків на людину суттєво зростає...

Постійне переслідування вовка, яке заохочувалося і заохочується державою, у XX ст. призвело до повсюдного скорочення його чисельності та ареалу. Раніше за все вовк зник у Приазов'ї та в Криму, де останнього звіра видобули 1914 р. у Баксанській лісовій дачі. У 1928 р. шість особин бачили біля Мекензієвих гір у районі Севастополя, одного з яких мисливцям вдалося добути [Milchenko 1928]. Після цього вовки неодноразово проникали до Криму, але їх також знищували. Вважається, що на Дніпрі у Херсонському повіті останніх хижаків здобули в першому десятилітті XX ст. [Brauner 1923]. На північному заході степової зони в Одеській області ще до початку XX ст. вовки зрідка траплялись, але їх чисельність була дуже низькою. Натомість, на тлі революційних подій 1917 р. та наступних військових операцій, вона знову зростає і в 1920 р. вовк став звичайним видом у Балтських лісах [Voliansky 1924] та у дельті Дунаю, яка тоді належала Румунії [Korneev 1950].

Інтенсивне переслідування людиною вовка наприкінці XIX та на початку XX ст. призвело до його знищення у багатьох місцях Європи. Під час Другої світової війни, коли полювання на вовка практично не велося, він успішно розселився по всій території України і знову проник до Криму. У степовій зоні найбільша чисельність цього звіра відзначалася у Луганській, Донецькій та Одеській областях [Sokur 1960]. Це викликало посилення заходів щодо її зниження. Згідно з рішенням Ради Народних Комісарів УРСР від 03.07.1945 р. № 1017, продубльованого в постановках обласних рад депутатів трудящих, полювання на вовка набуло характеру винищення, яке проводилося упродовж року всіма способами. Цей документ, крім того, передбачав створення постійно діючих бригад зі знищення вовків, виплату грошових премій за видобуток як дорослих звірів, так і цуценят, забезпечення мисливців боєприпасами та іншим необхідним інвентарем. Він також зобов'язував керівників колгоспів, радгоспів та інших організацій виділяти транспорт та людей для організації облавних полювань, будівництва пасток у районі тваринницьких ферм та закликав надавати всіляку допомогу районним мисливським організаціям у знищенні вовків. Природно, що такі заходи, здійснювані на державному рівні, сприяли активізації боротьби з цими тваринами. Саме завдяки їм у 1946–1967 роках на території України знищено 34920 вовків, у результаті чого їх чисельність скоротилося до 154 особин. З 1948 по 1951 р. щорічно видобували близько 2700 звірів, а з 1952 р. почалося зменшення кількості здобутих звірів, що також свідчило і про зниження їх чисельності в країні [Gursky 1985]. У 1956–1957 рр. в Україні в середньому за рік добували, переважно на території Полісся, близько 1500 особин [Sokur 1960].

Із розвитком науково-технічного прогресу, у багатьох районах СРСР особливо результативним стало винищення вовків за допомогою літаків, гвинтокрилів та снігоходів. Це дало можливість контролювати в найбільш складний для звірів зимовий час великі території.

Використання для цієї мети літака типу АН-2 ще в 1946–1948 гг. дозволило військовим льотчикам відстріляти в угіддях Московської області понад 1 тис. вовків. У степовій зоні, де у вовка було відносно мало сховків, акції з його винищення мали досить високу результативність. Наприклад, у Біловодському, Старобільському, Марківському, Міловському та Новопокровському районах Луганської області лише в 1948 р. мисливці видобули близько 150 особин [Korneev 1950]. Незважаючи на це, в 1968–1978 роках чисельність вовка в Україні зростає з 218 до 1193 особин — у 5,4 рази. Причому це сталося під час посилення контролю за його популяціями, обумовленого вимогами Постанови Ради Міністрів СРСР «Про державне обов'язкове страхування майна колгоспів, радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств» (1978). Наприклад, за архівними даними, у 1946–1955 рр. на території Запорізької області було видобуто 651, у 1961–1965 рр. — 31, в 1966–1970 рр. — 70 вовків, а в 1971–1980 гг. — жодного. Зазначеним документом були затверджені заходи щодо боротьби з вовками, що фінансувалися за рахунок страхових платежів. Серед них — придбання транспорту, оренда літаків і гелікоптерів для відстрілу звірів, виплата премій (за знищення дорослої самиці 150, дорослого самця — 100, вовчяти — 50 рублів). Особливо заохочувався видобуток вовчиці з виводком на лігвищах і під час облавного полювання: у цьому випадку за знищення першої розмір премії становив 200, а за вовчєня — 50 руб. Враховуючи, що середня зарплата в ті роки становила 120–150 руб., зазначене преміювання було важливим фінансовим стимулом для мисливців. Звичайно, зараз слово «знищення» звучить досить жорстоко, але в ті далекі роки, коли перед радянським народом було поставлено завдання «очистити мисливські угіддя від шкідливих хижаків і знизити шкоду, яку вони завдають народному господарству» всі способи вважалися прийнятними.

Розселення вовка наприкінці ХХ ст.

У степовій зоні, де вовки завжди були численними, наприкінці 1950-х років мешкало ~ 50 особин, на початку 60-х ~ 40, а на початку 70-х років жодного [Gursky 1985]. Навіть на території лісостепових Білгородської, Курської та Орловської областей Росії, що межують з Україною, у 1966–1972 рр. спостерігалось різке зниження щільності вовка до 0,4–0,5 особин на 1 тис. кв. км, а багатьох місцях цей звір перестав зустрічатися взагалі [Priklnsky & Osmolovskaya 1975]. Цікаво, що у 80-ті роки, коли чисельність вовка в Україні була низькою, на території Одеської області та Молдови у виводках кількісно самці переважали над самицями. Це ж спостерігалось і у звірів, які мешкали у зоопарках, і становило 1,6:1,0 на користь самців [Gursky 1978]. У той самий час у США за низької щільності вовків співвідношення цуценят у виводках за статтю було майже однаковим або переважали самиці [Mech 1975]. У місцях, де велася інтенсивна боротьба із цими хижаками, останнє траплялося досить часто. Наприкінці квітня 2010 р. у Синельниківському районі Дніпропетровської області в острівці бур'яну на полі виявили лігво, в якому знаходилося 9 зрячих вовчєнят. Усі вони виявилися самицями, що може бути пристосуванням до підтримки структури популяцій, оскільки у разі загибелі певної кількості звірів будь якої статі чисельність здатна швидко відновитися.

За низької чисельності досліджуваних хижаків виникають шлюбні пари вовка та пса у будь-якому поєднанні за статтю, що призводить до появи вовче-псових гібридів. У континентальній Україні це явище було зареєстровано ще в 1884 р. на території колишньої Кіровоградської області [Yuricin 1885]. У куці терну виявлено лігво з 8 вовчєнятами, одне з яких мало чорне забарвлення, білі пальці та білі плями на грудях та шії.

Пізніше випадки виявлення гібридів були описані і в інших місцях ареалу [Galaka 1969; Gursky 1975; Ryabov 1978]. Вони свідчили про те, що ряснота появи вовче-псових гібридів збільшується із руйнуванням популяційної структури виду. В Україні випадки такої гібридизації особливо почастішали з кінця 50-х років ХХ ст. як наслідок інтенсивного винищення вовків. Однак вони мали локальний характер і були більш характерними для Одеської області та Молдови. Цьому також сприяв характерний для українського народу жаль щодо цуценят власних псів або до старих тварин, яких недбайливі господарі завозили і продовжують завозити у віддалені від свого житла місця.

У результаті спочатку формуються зграї здичавілих псів, а потім, у міру заселення території вовками, — стійкі гібридні популяції. Причому досліджені гібриди іноді мали псячий вигляд і були схожі на німецьких вівчарок (рис. 2), а іноді — вовчий, про що свідчило зонарне забарвлення всіх направляючих та частини остьового волосся. Більшою мірою їх відрізняли: різнобарвність, строкатість, наявність білих плям і менші розміри тіла, ніж у чистокровних вовків [Gursky 1975]. У колекції Зоологічного музею Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова є черепи гібридів, найдавніші з яких відносяться до 1952 р., а останні відомі — до 2014 р.

Багато вовче-псових гібридів з'явилося в степовій зоні України у 1990-ті роки, яке стало наслідком відновлення популяції вовка на тлі низького мисливського впливу. Наприклад, у 2005 р. на території Запорізької області нами було обстежено 114 звірів, які мали вовчий вигляд. Серед них більшість було здичавілих псів, волосся яких не мало зонарного забарвлення, трохи менше — гібридів і зовсім мало — чистокровних вовків. Через кілька років ситуація докорінним чином змінилася: дикі пси та вовче-псові гібриди в природі стали траплятися рідко (рис. 3), а більшість досліджених нами у 2007–2009 роках звірів ($n = 48$) з Якимівського, Веселівського, Приазовського, Токмацького та Мелітопольського районів були ідентифіковані як вовки. Це ж саме спостерігалось на території сусідньої Дніпропетровської області, де, незважаючи на застосування сучасних технічних засобів під час полювання, чисельність вовка стрімко зростала.

Однак після зменшення розміру матеріальної винагороди за видобуток зазначеного хижака наприкінці 70-х років мисливський тиск на його популяції значно скоротився. Враховуючи, що між чисельністю вовка та розміром його видобутку існує чітка позитивна кореляція (рис. 4), у результаті цього, популяції вовка стали стрімко зростати. Наприклад, у Республіці Білорусь це було зареєстровано після зниження вилучення хижаків до 25–30 % на рік [Vadkovsky 1978]. У 1971–1980 роках відбулося відновлення осередків вовка в Українському Поліссі та збільшення його чисельності в Карпатах. Дуже швидко зазначений процес набув значних масштабів і появу цього хижака стали відзначати у різних місцях Румунії, Польщі, Словаччини та інших країн [Bibikov 1974].

Рис. 2 (ліворуч). Мисливці зі добутими у Дніпропетровській обл. хижакками: (a, e, f) вовки; (b–d) гібриди вовка та пса.

Fig. 2 (left). Hunters with predators shot in Dnipropetrovsk Oblast: (a, e, f) wolfs; (b–d) wolf and dog hybrids.

Рис. 3 (праворуч). Єгер з хижакками, добутими на території Токмацького району Запорізької області у 2009 р.: (a, c) гібриди вовка та пса; (b) пс.

Fig. 3 (right). A huntsman with predators shot in the territory of Tokmak Raion of Zaporizhzhia Oblast in 2009: (a, c) wolf and dog hybrids; (b) dog.

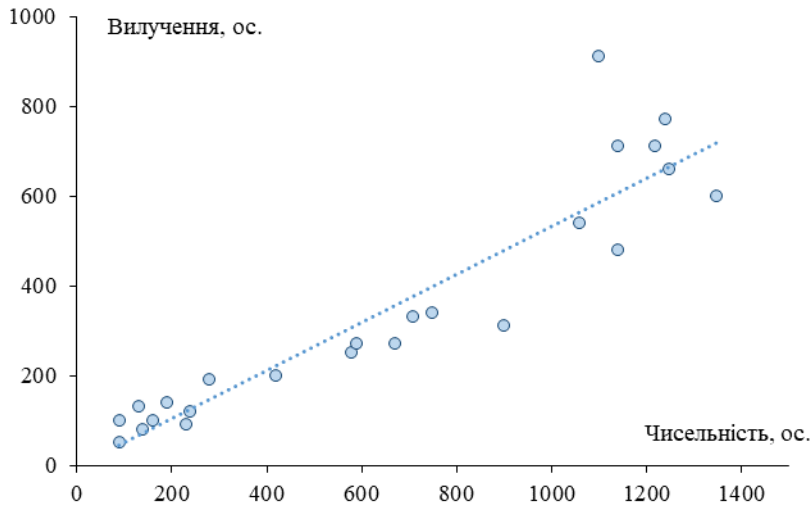

Рис. 4. Залежність чисельності вовка від величини вилучення.

Fig. 4. Dependence of the number of wolves on the amount of extraction.

На початку 70-х років XX ст. у степовій та лісостеповій зонах вовки постійно мешкали лише в невеликій кількості місць (рис. 5):

А) на території Республіки Молдова, звідки вони регулярно заходили на довколишні території;

В) у північних районах Одеської області, де були великі ліси;

С) у Павлоградському районі Дніпропетровської області, де у 1972 р. мисливцям вдалося видобути останнього на той період звіра;

Д) у заплаві нар. Сіверського Дінця на території Харківської та Донецької областей;

Е) на півночі Полтавської області, де в прикордонних районах Росії та України існував потужний осередок зазначеного виду. Крім того, на сході степової зони до території Луганської та Донецької області також постійно проникали вовки з Росії, де їх швидко знищували.

За літературними відомостями, наприкінці 70-х років у степовій зоні вовки постійно мешкали лише на Одещині, звідки вони регулярно розселялися на сусідні території. За даними Головного мисливського управління України, у 1970 р. вовки траплялися на території 14, у 1974 р. — 17, у 1976 р. — 18, а в 1981 р. — 21 областей нашої держави: у цей час його не фіксували лише у Миколаївській, Кіровоградській, Запорізькій областях та у Криму. Офіційно перебування вовка в Кіровоградській області стали відзначати з 1991 р., а в Запорізькій — з 1992 р., проте реально процес відновлення його популяцій почався раніше.

За нашими даними (табл. 1), мисливські господарства спочатку воліли наявність вовків «не показувати», оскільки це розцінювалось як «недолік організації боротьби з хижаками». Незважаючи на інтенсивний мисливський прес, експансія вовка до степових районів України відбувалася швидкими темпами. За даними наших досліджень, із західних осередків його мешкання (рис. 5, точки А та Б), де щорічно мисливці добували 2–5 звірів, у 1962–1980 рр. вовки розселилися на території п'яти районів Одеської області.

У зазначений період їхні нащадки проникли у північні райони Миколаївської та південні райони Херсонської областей. У 1972 р. вовки з'явилися у Чорноморському заповіднику, на території якого є значні незаселені людьми угіддя (Олешківські Кучугури, Кінбурнська коса), де стали завдавати великої шкоди популяції плямистого оленя [Berestennikov 1977]. У 1988 р. на його території було зафіксовано 22 зустрічі вовка, у 1990 р. — 65, а до 1995 р. тут сформувався стійкий осередок виду, звідки тварини стали розселятися в прилеглі райони. У 1999–2000 роках на заповідних ділянках мешкало ~ 20, а всього в регіоні, включаючи Кінбурнську косу, — близько 50 вовків [Selyunina 2001].

Рис. 5. Експансія вовка на територію Південної України [Volokh 2011, зі змінами]: (1) ареал у 1970-х роках; (2) місця постійного проживання; (3) місця та час першої реєстрації у 1962–2009 рр.

Fig. 5. Expansion of the wolf to the territory of southern Ukraine [Volokh 2011, with changes]: (1) sites of the species distribution in the early 1970s; (2) places of permanent residence; (3) places and times of first registration in 1962–2009.

У центрі степової зони на території Дніпропетровської області тривалий час існував осередок постійного мешкання вовка (рис. 5, зона В). Це було зумовлено близькістю великих популяцій виду та високою лісистістю угідь у заплавах Самари та Орелі. Однак в 1964–1972 рр. вдалося відстріляти всіх хижаків. Вовки у цих місцях почали з'являтися лише після 1979 р., а з 1981 р. вони стали мешкати на території Дніпропетровської області постійно.

У 1960–1979 рр. на території Запорізької області заходи вовків відзначали в Мелітопольському (1 здобутий 1971 р.), Пологівському (1975), Веселівському (1978) та Токмацькому (1978) районах. У 1980 р. на території Веселівського району була відзначена зграя з 7 особин, у 1981 р. на території Чернігівського — з 3-х, а у 1979 р. у Токмацькому районі (Тихобрунська балка) виявлено виводок з шести вовчат, що було особливою подією. У той самий час, в угіддях Новомиkolaївського району ці звірі перестали зустрічатися з 1950 р., а в угіддях Приморського району — із 1959 р. У 2000 р. вперше після довгих років відсутності вовки з'явилися на території заповідника «Асканія-Нова», де в 2001 р. обліковано 6 особин. Встановлено, що у загонах Великого Чапельського поду хижакам вдалося видобути 7 сайгаків. Упродовж того року на території Новотроїцького та Чаплинського районів Херсонської обл. мисливцями за рік вилучено 13 вовків [Dumenko 2002], що опосередковано свідчить про різке збільшення популяції, яка до того перебувала у стані депресії. Починаючи з 1975 р., у цих місцях 2–4 вовки стали жити постійно [Izdebsky 1979]. У 1985/87 рр. встановлено контроль за парєю вовків, що розмножувалася щорічно. За три роки тут видобуто 14 цуценят, одну молоду самицю та двох дорослих особин віком 5–6 років [Gursky 1989].

Таблиця 1. Перебування вовка на території південної України у 1960–1979 роках

Table 1. The presence of the wolf in the territory of southern Ukraine in 1960–1979

Область	Адміністративні райони	Рік появи	Область	Адміністративні райони	Рік появи
Одеська	Арцизький	–	Запорізька	Бердянський	–
	Б.-Дністровський	–		Веселівський	1978
	Біляївський	–		Вільнянський	–
	Березовський	1965		Гуляйпільський	–
	Болградський	1970		Куйбишевський	–
	В. Михайлівський	–		Михайлівський	–
	Іванівський	постійно		Меітопольський	–
	Кілійський	–		Н. Миколаївський	–
	Миколаївський	1962		Оріхівський	–
	Новоодеський	–		Токмацький	1945
	Ренійський	–		Пологівський	1975
	Саратський	1965		Приморський	–
	Миколаївська	Тарутинський		1976	Чернігівський
Ширяївський		1971	Якимівський	1978	
Баштанський		–	Донецька	Амвросіївський	–
Братський		1962		Добропільський	–
Врадіївський		1978		Волноваський	–
Веселинівський	1962	Червонолиманський		–	
Новобузький	–	Костянтинівський		1945	
Херсонська	Першотравневий	1980	Червоноармійський	1975	
	Бериславський	–	Червоногорівський	–	
	В. Лепетиський	–	Новоазовський	–	
	В. Олександрівський	1972	Першотравневий	–	
	Каланчацький	–	Старобешівський	–	
	Каховський	1968	Слов'янський	1962	
	Новотроїцький	–	Тельманівський	постійно	
	Скадовський	–	Шахтарський	1963	
	Херсонський	–	Луганська	Антрацитівський	–
	Цюрупинський	1962		Біловодський	1974
Чаплинський	–	Кремінський		постійно	
Васильківський	1970	Марківський		1974	
Дніпропетровська	Криворізький	–	Міловський	–	
	Павлоградський	до 1972 постійно	Новоайдарський	–	
	Петропавлівський	1961	Новопсковський	–	
	Синельніковський	–	Сватівський	–	
	Солонянський	–	Стан.–Луганський	1975	
	Царичанський	до 1962 постійно	Старо-Більський	–	
	Кіровоградська	Бобринецький	–	Троїцький	–
Кіровоградська	Вільшанський	–	Харківська	Вовчанський	–
	Долинський	–		Дворіченський	1980
	Компаніївський	–		Зачепилівський	1977
	Новоукраїнський	–		Ізюмський	постійно
	Олександрійський	–		Куп'янський	1974
	Петровський	1962		Лозівський	–
	Устинівський	–		Чугуївський	–

У 70–ті роки ХХ ст. вовки також з'явилися і на сході степової зони, оскільки на території сусідньої Ростовської області в Росії їх поголів'я виросло настільки, що тут щорічно почали видобувати від 63 (1974 р.) до 309 (1981 р.) особин [Kazakov & Dalikov 1983]. Завдяки їхньо-

му проникненню з російської території, з 1974 р. вовки стали постійно мешкати у Луганській, з 1978 р. — у Донецькій, а з 1981 р. — у Дніпропетровській областях.

На території Криму вовки стали траплятися після 2003 р., причому звірі проникли на півострів з двох сторін: з півночі — з території Херсонської області, та із заходу — з Кубанських плавнів. За усними відомостями мисливця В. Маркова, на Керченському півострові (Ленінський р-н) зустрічі вовків стали відносно частими після суворої зими 1984–1985 рр., а в 1993 і 1996 рр. тут вдалося добути двох самців-одинаків. Приблизно з 1998 р. вовки з кубанської дельти почали заходити на територію Білогірського р-ну і далі — у Присивашшя. Навесні 2004 та 2005 рр. на кордоні АР Крим та Херсонської обл. поблизу сіл Сиваське та Дружелюбівка (Новотроїцький р-н) спостерігали одиночних вовків (С. Подорожний, В. Кінда, особ. повід.), які зараз у цих місцях стали справжнім лихом для сільських жителів.

У квітні 2012 р. вовк, у якого пізніше був виявлений вірус сказу, покусав чотирьох людей та кількох псів у с. П'ятихатка Червоногвардійського р-ну (АР Крим). Важливим є те, що з початку ХХ ст. і дотепер в цьому районі перебування вовка не зафіксоване [Volokh 2011]. За усними відомостями, отриманими автором від мисливствознавця П. Л. Воеводкіна, у 2003–2006 роках кількох звірів добули в Білогірському, Первомайському, Джанкойському та Нижньогірському районах.

У 2009 р. одного вовка кілька разів бачили, а в 2014 р. видобули в Байдарській долині біля Севастополя (С. Самохін, особ. повід.). Наше дослідження черепа цього звіра показало, що в природу він потрапив, швидше за все, після утримання у вольєрі. Про це свідчать не сточені різці, як це буває у старих тварин, а зламані зуби: верхній правий M_1^1 , а також нижні ліві Pm_3 та Pm_4 . Такі травми зазвичай отримують хижаки, коли вони, намагаючись здобути волю, гризуть металеву огорожу. Крім того, слабка облітерація швів між кістками підтверджує порівняно невеликий вік видобутого звіра, що не відповідає стану зубів.

Динаміка чисельності вовка

Під час Другої світової війни чисельність вовка в країні, в порівнянні з передвоєнними роками, збільшилась приблизно в 5 разів. З 1970 до 1981 р., незважаючи на видобуток 7,4 тис. або $616,8 \pm 102,68$ особин на рік, поголів'я вовка в Україні зросло в 6,5 ($n = 1758$), а в степовій зоні — більш ніж у 10 разів ($n = 18$) за середньорічного приросту $46,3 \pm 28,45$ (від $-50,0$ до $+233,3$) %. Помітному збільшенню чисельності вовка певною мірою сприяло зниження мисливського тиску на його популяції, обумовленого прийняттям 25.07.1980 р. Закону СРСР «Про охорону та використання тваринного світу», в статті 18 якого було зазначено, що: «Заходи з регулювання чисельності окремих видів тварин повинні здійснюватися гуманними способами, що виключають заподіяння шкоди іншим і забезпечують безпеку довкілля їх проживання». Після цього в країні були істотно скорочені премії — за кожного знищеного вовка будь-якої статі та віку, включаючи взятих у лігві вовчат, встановили виплату у розмірі 50 рублів. Мисливці майже миттєво прореагували на такі дії чиновників і зменшили свою колишню увагу до видобутку зазначеного хижака, поголів'я якого почало знову рости.

Багато дослідників [Vadkovsky 1978; Gursky 1989; Filonov 1989 та ін.] пов'язують зростання чисельності цієї тварини на значних просторах колишнього СРСР зі зменшенням мисливського преса на його популяції. Адже відомо, що припинення переслідування вовка призводить до дуже швидкого збільшення його чисельності у 5–8 разів [Bibikov 1974]. Якщо раніше у нашій країні вилучали понад 90–95 % його поголів'я, то у 1970–1981 рр. — лише 7,3 %. Причому під час полювання на лігві за низької чисельності вдалося видобувати 93,7 %, а за високої — всього 72,9 % особин від усіх облікованих в Україні. Причиною зниження антропогенного впливу на поголів'я вовка вважають зменшення величини премій за його видобуток, яке відбулося наприкінці 1970-х років.

Слід зазначити, що облік чисельності вовка пов'язаний з великими методичними і практичними труднощами. Тому в деяких областях країни, особливо там, де зазначений звір з'явився нещодавно, його результати страждають на значні похибки.

Так, у 2009 р. в Криму не облікувано жодного вовка, зате видобуто 26. Уявити, що всі вони є мігрантами, було б не вірно. У 2010 р. тут видобули 18 вовків, у 2011 р. — 60, у 2012 р. — 55, а у 2013 р. — 30 вовків (М. Товпінець, особ. повід.). Тобто, нині вказаний хижак став звичайною мисливською твариною регіону, чисельність якого зростає. У 2009 р. за офіційними даними на Донеччині мешкало 327 вовків, у Запорізькій — 289, у Херсонській — 270 звірів, або 34,1 % від усіх в Україні. Як для хижака, що населяє антропогенний ландшафт, це є великою величиною.

Оскільки розмова йде про області, що межують між собою, швидше за все, деякі особини були обліковані на їх території кілька разів. Водночас, як пояснити, те, що у Миколаївській області у 2009 р. мешкало 46 вовків, а було видобуто — 97? Навіть з урахуванням прибулих звірів цього не може бути... Для розуміння складності та неоднозначності цього питання зауважу, що у Канаді річні розміри території перебування вовків становили в середньому $63,06 \pm 12,84$ для самців і $44,94 \pm 7,56$ кв. км для самиць. Відстані по прямій лінії від найвіддаленішого місця перебування тварин взимку до місця виведення вовчат становили в середньому 508 ± 26 км у 1997–1998 рр. та 265 ± 15 км у 1998–1999 рр. ($p < 0,01$). Площа мешкання влітку для самців становила 2022 ± 659 , а для самиць — 1130 ± 251 кв. км [Walton *et al.* 2001].

У 1982–1992 рр. ефективність управління ресурсами вовка в Україні ще більше знизилася, оскільки у середньому обсяг вилучення став становити 71,1 % (від 45,3 до 81,5 %) на рік. Незважаючи на видобуток у 1984–1993 рр. на території степових областей досить великої кількості звірів ($n = 1196$ або $119,6 \pm 14,99$ особин на рік), це становило лише $65,5 \pm 6,27$ % поголів'я. Цікаво, що зниження мисливського тиску на півдні країни відбувалося поступово, але неухильно. У 1982–1985 рр. величина вилучення становила 99,0 %; у 1986–1990 рр. — 63,0 (53,6–72,0); у 1991–1993 рр. — 42,2 (40,6–57,7) %. Проте, це несуттєво вплинув приріст чисельності вовка, величина якого у 1984–1993 рр. у степовій зоні досягла $20,6 \pm 13,88$ (мінус 34,0–88,4) %, а в 1994–2000 рр. — $19,4 \pm 7,31$ (мінус 6,2–50,6) %.

Природно, що через зменшення видобутку вовка відбулося різке збільшення його поголів'я, яке з 1992 до 2000 р. в степовій зоні зросло у понад 6 разів, тоді як в цілому по Україні — у 1,8 разів. На початку XXI ст. в Україні та інших пострадянських державах ситуація стала ще гіршою. Дуже низьке матеріальне заохочення за великих фінансових витрат на організацію та проведення полювання, а також за збільшення цін на паливо–мастильні матеріали, набої, зброю, продукти харчування тощо призвели до значного скорочення вилучення вовка. Наслідком цього стало зростання чисельності та експансія вовка на вільні території. Незабаром цей звір проник навіть у Крим, де з 1914 р. було зареєстровано лише кілька його заходів — у 1952, 1953, 1965 та 1975 рр. [Dulitsky 2001]. То ж у XX ст. популяції зазначеного виду в Україні то збільшувалися, то зменшувалися, проте завжди основним фактором, що визначав динаміку його ареалу та чисельності, була інтенсивність полювання.

Поступово в Україні став відновлюватися інтерес до видобутку вовка. З'явилися люди, яких не бентежили неминучі під час організації та проведення полювання на цього звіра високі витрати. Якщо, за офіційними даними, у 2002–2005 рр. у степовій зоні вилучали менше 50 % від осіннього поголів'я, то у 2006–2009 рр. — близько 80 %. Звичайно, що це сприяло зменшенню приросту чисельності, величина якого, за офіційними даними, у 2003–2007 роках становила лише $0,1 \pm 3,09$ (мінус 10,6–8,6) %. Однак загальна тенденція до збільшення поголів'я збереглася і в 2015 р., за відомчими даними, чисельність вовка в Україні, з якої понад 50 % припало на степову зону, склала 2051 особини (табл. 2).

В угіддях Дніпропетровської обласної організації УТМР застосування авіації та снігоходів, незважаючи на ратифікацію у 1999 р. Україною Бернської конвенції, яка забороняє їх використання для полювання, дозволило лише пригальмувати зростання чисельності цього звіра. Якщо 1996 р. тут мешкало 80 вовків, у 1997 р. — 97, то у 1998 р. їх стало 116. Після припинення інтенсивних винищувальних акцій у 1999 р. їх поголів'я збільшилося на 38,8 % у порівнянні з попереднім роком і перевищило 160 особин.

Таблиця 2. Динаміка чисельності вовка у степовій зоні України
Table 2. Dynamics of the wolf population in the steppe zone of Ukraine

Області	Роки										
	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2019
Дніпропетровська	1	–	–	13	48	67	161	181	111	139	38
Донецька	–	–	–	–	4	37	113	156	355	243	293
Запорізька	–	–	–	4	–	60	77	214	298	179	178
Луганська	–	13	50	57	23	232	349	162	150	100	60
Миколаївська	14	10	8	5	54	61	95	95	49	55	26
Одеська	3	20	45	20	66	43	177	152	136	59	51
Херсонська	–	3	–	–	1	79	379	287	256	303	362
Разом:	18	46	103	99	186	579	1351	1247	1355	1078	1008
Україна:	270	576	1625	1302	1240	2064	2825	2543	2673	2051	2151

* За даними ЦСУ УРСР і ДКС України «2ТП–Мисливство».

Не вітаючи ці заборонені зараз способи вилову вовка, які не мають нічого спільного зі справжнім полюванням, слід зазначити, що в деяких місцях України вони використовуються і в наші дні. Аналіз 280 випадків вилову вовка в нашій країні показав, що близько 30 % звірів було вилучено забороненими способами: з використанням петель, капканів, автомобільного транспорту, авіації і навіть отрут (М. Шквиря, особ. повід.). Треба сказати, що вилов цього хижака на спеціальних полюваннях («на вабу», біля привади, з прапорцями), які вимагають глибоких знань біології та поведінки тварини, значних фінансових витрат та фізичних зусиль, становив менше 19 %. Здебільшого вовків (понад 52 %) виловлювали попутно під час полювання на ратичних і на лисицю. Слід зауважити, що раніше, наприклад, у 1976–1981 рр. основними способами знищення вовків на території України були: вилучення вовчат на лігві (28–34 %), вилов під час спеціальних облав (29–42 %), окладом (15–27 %) та під час проведення різних полювань (5–18,5 %). Завжди найменш успішним було добування вказаних хижаків капканами — 0,5–1 % [Isaev 1986]. На противагу цьому, зараз більшість їх виловлюється майже випадково. З 1984 по 2009 р. у степовій зоні було вилучено 10,3 тис. особин вовка, що, порівняно з 27,5 тис., здобутих у всій країні, становило 37,8 %. За цей період у степових областях щороку мисливці вилучали $399,7 \pm 59,11$ (52–982) штук.

Незважаючи на регулярний відстріл досить великої кількості звірів в Україні, тривалий час зростання поголів'я вовка зупинити не вдалося. Причини цього явища полягають у тому, що полювання на нього через безліч законодавчих обмежень втратило системний характер. Це дало можливість обережному і, для багатьох людей, непомітному звірові успішно відтворювати нащадків у місцях, які раніше жорстко контролювалися мисливцями. Важливу роль у цьому процесі стали відігравати державні заповідники, національні парки та інші об'єкти природно-заповідного фонду, на територіях яких переслідування вовка припинили з 2000 р., а з 2010 р. фактично заборонили мисливське використання ресурсів усіх диких тварин. Враховуючи велику площу, яку використовує вовча зграя, часто саме із зазначених місць вовки розселяються на сусідні території, чим підтримують просторову структуру популяції та ефективно використовують досить мізерні кормові ресурси. Важливим є й те, що звичайний вовк, як біологічний вид, здатний реагувати на зовнішні негативні прояви зміною статевих особин із збільшенням серед вовчат кількості самиць і навпаки.

Після 2014 р., який ознаменувався вторгненням російських військ у північно-східні райони України та захопленням Криму, обліки чисельності диких тварин на їх території, де чисельність вовка у попередні роки була значною, фактично не проводили. Натомість статистичні дані щодо стану його угруповань у цих місцях існують, згідно яких у 2019 році в угіддях Донецької та Луганської областей мешкало, відповідно, 293 та 60 вовків. За нашими спостереженнями, чисельність для першої є дуже завищеною, а для другої — заниженою.

За відсутності даних з Криму, ми не сумніваємося, що вовки поширилися на території півострова, а їх чисельність суттєво зросла...

Загалом процес різкого зростання чисельності вовка вдалося стабілізувати лише упродовж перших 10 років XXI ст., коли розмір щорічного вилучення зріс від 34,9 % (2000 р.) до 84,0 (2009 р.). Зараз у степовій зоні, з Кримом включно, мешкає трохи більше 1 тис. особин, але, зважаючи на припинення полювання у більшості українських угідь та появу значної кількості доступної їжі (трупі людей та сільськогосподарських тварин) у місцях інтенсивних бойових дій, слід очікувати спалах чисельності зазначеного небезпечного хижака.

Для прихильників заборони полювання на вовка зауважу, що зараз у світі існує дві крайні точки зору, які базуються на різних підходах і поглядах щодо регулювання популяцій хижаків. Перша, біологічна, полягає в тому, що останні знищують досить велику кількість жертв, які, у свою чергу, є об'єктами полювання та сільськогосподарського розведення і, таким чином, завдають значних збитків мисливському господарству та тваринництву. Друга, фінансова, свідчить про те, що боротьба з хижакими доцільна лише до певної межі — після скорочення їх щільності подальші економічні витрати значно перевищують ще не отриману, а лише прогнозовану вигоду. Але їх об'єднує те, що найбільш прийнятним зараз вважається не знищення хижих взагалі, а регуляція їх чисельності, яка передбачає раціональне використання цінних для людини ресурсів.

Тим не менш, незважаючи на переосмислення ролі хижаків в екосистемах, усвідомлення її значущості та розвиток ідей щодо збереження біорізноманіття, в європейських мисливських господарствах, де розводять у неволі і випускають в угіддя велику кількість дичини, ставлення до вовка тривалий час залишалося і залишається негативним. Натомість, дослідження його живлення в Європі демонструє дві екологічні адаптації, які у повній мірі залежать від умов мешкання [Zlatanova *et al.* 2014; Kuijpera *et al.* 2019]:

- 1) особини, що живуть у природних середовищах існування з великою кількістю диких ратичних, харчуються переважно ними;
- 2) у трансформованих антропогенних середовищах з низькою кількістю дичини вовки харчуються переважно свійськими тваринами, зайцями, гризунами, а також рослинною їжею та падлом.

Для всієї території нашої країни характерна остання тенденція, яка набула особливого розвитку у місцях бойових дій. Адже упродовж нашої тривалої історії саме під час воєн, революцій та інших соціальних негараздів у першу чергу винищувались дикі ратичні тварини, які зараз є основою трофічного раціону вовків у країнах Західної Європи та Північної Америки. Водночас звинувачувати лише хижаків у зниженні чисельності дичини просто безглуздо, адже вони є такою самою частиною природи, як і людина, лише більш залежною від впливу різних факторів. Тому завжди доречним є питання про оптимізацію управління ресурсами вовка, про контроль за санітарно-гігієнічним станом його поголів'я, а також — і про охорону його деяких угруповань.

Висновки

1. Чергове розселення вовка до степової зони України розпочалося у 1970-ті роки та досягло піку на початку XXI ст.
2. Причиною експансії виду та збільшення чисельності локальних популяцій стало зниження на них мисливського тиску, а також суттєве збільшення кількості та площі об'єктів природно-заповідного фонду.
4. Зараз вовк мешкає на території всіх адміністративних районів степової зони та активно заселяє Кримський півострів, де він був відсутній з 1928 року.
5. У розбалансованих степових екосистемах популяції вовка потребують спеціального управління, яке має передбачати локальне вилучення звірів у розмірах, які б утримували їхню чисельність на певному рівні.

Подяки

Велику допомогу у дослідженні особливостей проникнення вовка на територію степової зони України та його розселення мені надали працівники мисливських господарств та мисливці (Бахтіяр Кулієв, Геннадій Бойко, Володимир Брезицький, Павло Воеводкін, Віктор Петриченко, Володимир Конарев, Сергій Кухленко, Олександр Овсянніков, Микола Роженко, Василь Тибан, Сергій Тимченко, Юрій Ткачук, Микола Товпинець, Олександр Стриженко, Володимир Спінжар, Юрій Ходус, Ігор Шейгас). Цінний матеріал зібрано на території Херсонської області завдяки допомозі директора мисливського господарства ТОВ НВО «Екофільтр» Максима Шестоपालа, а також мисливця Валерія Ходуса. У проведенні анкетування мені суттєво допомогли колишні студенти Володимир Шевченко та Віктор Вельміскін (Мелітопольський педінститут). Усім названим людям та тим, яких за плином часу я міг забути, висловлюю щирю подяку. Це дослідження не отримало спеціального фінансування від жодної державної, комерційної чи некомерційної організації.

References

- Barabash, I. I. 1928. *Sketch of the Fauna of the Steppe Dnipro Region (former Ekaterinoslav Province)*. State Publishing House of Ukraine, Kharkiv, 1–138. [In Ukrainian]
- Berestennikov, D. S. 1977. Mammals of the Black Sea Reserve. *Vestnik Zoologii*, No. 2: 12–17. [In Russian]
- Bibikov, D. I. 1974. Distribution, number and importance of the wolf in the USSR. *Conservation of Nature and Rational Use of Wild Animals (Moscow)*, 72: 115–119. [In Russian]
- Brauner, A. A. 1923. *Agricultural Zoology*. Gosizdat. Odessa, 1–435. [In Russian]
- Brauner, A. A. 1935. The past of the fauna of southern Ukraine. *Nature and Socialist Economy*, 7: 8–14. [In Russian]
- Danilkin, A. A. 2014. *Roe Deer (Biological Basis of Resource Management)*. KMK, Moscow, 1–316.
- Different news. July, 1878. *Nature and Hunting*. St. Petersburg, 425–434. [In Russian]
- Different news. January, 1880. *Nature and Hunting*. St. Petersburg, 167–172. [In Russian]
- Domnich, V. I., I. A. Smirnova. 2007. Relationship between anthropogenic transformations of the environment and wolf nutrition in the steppe biocenoses of Ukraine. *Theriofauna of Russia and Adjacent Territories: Proceedings of the VIII Congress of the Theriological Society*. Moscow, 135. [In Russian]
- Dulitsky, A. I. 2001. *Biodiversity of the Crimea: Mammals (History, State, Protection, Prospects)*. Sonat, Simferopol, 1–208. [In Russian]
- Dumenko, V. P. 2005. Wolf *Canis lupus L.* in the Askania–Nova Biosphere Reserve and its region. Message 1. History of the species. *News of Biosphere Reserve Askania–Nova*, 7: 102–111. [In Russian]
- Galaka, B. O. 1969. Hybrid wolves in the Vinnytsia region. *Collection of Works of the Zoological Museum (Kyiv)*, 33: 113–114. [In Ukrainian]
- Gulyk, I. T., I. M. Sheigas, O. V. Strutynskiy. 2019. *Instructions on Methods of Accounting for the Number of Game Animals*. Ukrainian Research Institute of Forestry. Kharkiv, 1–74. [In Ukrainian]
- Gursky, I. G. 1975. Hybridization of a wolf with a dog in nature. *Bulletin MOIP. Dep. biol.*, 80 (1): 131–135. [In Russian]
- Gursky, I. G. 1978. Wolf in the North–Western Black Sea region (site, habitats, population structure, reproduction. *Bulletin MOIP. Dep. biol.*, 83 (3): 29–38. [In Russian]
- Gursky, I. G. 1985. The number and features of lifestyle by region. Ukraine and Moldova. *Wolf. Origin, Systematics, Morphology, Ecology*. Nauka, Moscow, 452–467. [In Russian]
- Gursky, I. G. 1989. New data on the number of wolves and its regulation in Ukraine. *Ecology, behaviour and management of wolf populations: Collection of scientific papers*. Moscow, 55–57. [In Russian]
- Gursky, I. G., L. F. Nazarenko. 1966. Features of the distribution and ecology of predatory animals of the canine family in the North–Western Black Sea region and their impact on the number of valuable animals. *Protection and Rational Use of Wild Wildlife: Proceedings of the All-Union Scientific Conference*. Alma-Ata, 106–108. [In Russian]
- Isaev, A. P. 1986. Common grey wolf. *Hunter and Fisherman of Ukraine*. Kyiv, 138–142. [In Russian]
- Izdebsky, V. M. 1979. Wolves in the Northern Black Sea Region. *Proceedings of the All-Union Conference on the Ecological Fundamentals of the Protection and Rational Use of Predatory Mammals*. Moscow, 107. [In Russian]
- Kazakov, B., R. Dalikov. 1983. Wild boar in the Rostov region. *Hunting and Hunting Economics*, 11: 22–23. [In Russian]
- Kirikov, S. V. 1983. *Man and Nature of the Steppe Zone*. Nauka, Moscow, 1–127. [In Russian]
- Korneev, O. P. 1950. *The wolf and its destruction*. State Agricultural Publishing House of the Ukrainian SSR, Kyiv, 1–104. [In Ukrainian]
- Krasilnikov, M. 1926. The death of livestock from predatory animals. *Bulletin of the Central Statistical Bureau of the USSR*, Moscow. No. 116. [In Russian]
- Kuijpera, D. P. J., M. Churskia, A. Trouwborstb, M. Heurichc, C. Smitd, [et al.]. 2019. Keep the wolf from the door: How to conserve wolves in Europe’s human dominated landscapes? *Biological Conservation*, 235: 102–111. CrossRef
- Litvinov, V. P., V. F. Litvinov, A. D. Tikhansky. 1981. Wolf nutrition in the Berezinsky and Pripyatsky reserves. *Reserves of Belarus. Volume 5*. Urajay, Minsk, 99–102. [In Russian]
- Mech, D. 1975. Disproportionate sex ratios of wolf pups. *The Journal of Wildlife Management*, 39 (4): 737–740. CrossRef
- Mylchenko, F. 1928. Grey guests in Crimea. *Hunter (Moscow)*, No. 2: 15. [In Russian]
- Nelson, M. E., L. D. Mech. 1981. Deer Social Organization and Wolf Predation in North-eastern Minnesota. *Wildlife Monographs*, 77: 3–53.
- Overview... 1850. *Overview of the Activities of the Department of Agriculture During 5 Years: from 1844 to 1849*. St. Petersburg, 1–328. [In Russian]
- Pereira, M. J. R. 1985. Effects of human and wolf (*Canis lupus*) presence on a roe deer (*Capreolus capreolus*) population in North-eastern Portugal (Serra da Noqueira). *Trans 17th Congress of the International Union of Game Biologists*, Brussels, 671–678.
- Priklonsky, S., V. Osmolovskaya. 1975. Once again about the attitude towards the wolf. *Hunting and Hunting Economics*, 11: 14–16. [In Russian]
- Ryabov, L. 1978. New data on wolves and their hybrids with dogs in the Voronezh region. *Bulletin MOIP. Dep. biol.*, 83 (3): 39–45. [In Russian]
- Salgansky, A. A., I. S. Sles, V. D. Treus, G. A. Uspensky. 1963. *Askania–Nova Zoo. Experience of acclimatization of wild ungulates and ostriches*. Agricultural Publishing House of the Ukrainian SSR. Kyiv, 1–308. [In Russian]
- Schmidt, E. 1927. Wolves in the Melitopol district. *Ukrainian*

- Hunter and Fisherman*, No. 1: 46.
- Selyunina, Z. V. 2001. Information about wolves in the region of the Black Sea Biosphere Reserve. *Large Carnivorous Mammals of Ukraine and Neighbouring Countries: Novitates Theriologicae*, 4: 40–42. [In Russian]
- Sokur, I. T. 1960. *Mammals of the Fauna of Ukraine and Their Economic Importance*. Radianska Shkola, Kyiv, 1–211. [In Ukrainian]
- Tokarskyi, V., A. Avdeev. 2001. Wolf and man in the territory of the Kharkiv region. *Large Carnivores in Ukraine and Adjacent Countries*. Ed. by I. Zagorodniuk. Ukr. Theriol. Society, NAS of Ukraine, Kyiv, 35–36. (Series: Novitates Theriologicae; Pars 4). [In Russian] <https://shorturl.at/dwRY7>
- Falz-Fein, V. 1997. *Askania-Nova*. Agrarian Science, Kyiv, 1–350. [In Russian]
- Filonov, K. P. 1989. *Ungulates and Large Predators in Protected Areas*. Nauka, Moscow, 1–256. [In Russian]
- Formozov, A. N. 1962. Changes in the natural conditions of the steppe south of the European part of the USSR over the past hundred years and some features of the modern steppe fauna. *Study of the Geography of Natural Resources of the Animal and Plant World*. Academy of Sciences of the USSR. Moscow, 114–161. [In Russian]
- Vadkovsky, V. V. 1978. Analysis of the state of the wolf in Belarus and the regulation of its numbers. *Ways and Methods of Rational Exploitation and Increasing the Productivity of Hunting Grounds: Abstracts of the All-Union Scientific Conference*. Moscow, 40–41. [In Russian]
- Volokh, A. 2011. Expansion and reproduction of wolf (*Canis lupus* L.) populations in the steppe zone of Ukraine. *Beiträge zur Jagd- und Wildforschung*, 36: 105–115.
- Volokh, A. 2016. *Mammals Hunted in Steppe Ukraine*. FLP Grin D. S. Book. 2. Kherson, 1–572. [In Russian]
- Voliansky, B. 1924. Notes on the mammalian fauna of Odesa (mainly the outskirts of Odesa). *Yuzhnaia Okhota* [Southern Hunting], No. 2: 14–16. [In Ukrainian]
- Walton, L. R., H. D. Cluff, P. C. Paquet, M. A. Ramsay. 2001. Movement patterns of barren-ground wolves in the Central Canadian Arctic. *Journal of Mammalogy*, 82 (3): 867–876. CrossRef
- Yuritsyn, P. 1885. Black wolf. *Nature and Hunting*. Imperial Society for the Breeding of Game and Game Animals and Proper Hunting. Moscow, 13–17. [In Russian]
- Zlatanova, D., A. Ahmed, A. Valasseva, P. Genov. 2014. Adaptive diet strategy of the wolf (*Canis lupus* L.) in Europe: a review. *Acta Zoologica Bulgarica*, 66 (4): 439–452.